

Павло Гайденко

ІСТОРІЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ:
ТРУДНОЩІ НАПИСАННЯ
(КІЛЬКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ СУДЖЕНЬ)

Історія давньоруської церковної організації давно привертає до себе увагу дослідників, однак доводиться визнати, що однією з нерозв'язних задач останніх десятиліть, що терпеливо чекає на свого автора або авторський колектив, залишається завдання створення підручників та історичних оглядів, подібних до тих, що видавалися упродовж ХІХ ст., а також на початку і почасті в середині ХХ ст. Не без жалю доводиться визнати, що незважаючи на те, що історична наука вже давно пішла вперед, більшість сучасних опублікованих підручників з історії церкви не тільки поступаються попереднім навчальним і оглядовим виданням ХІХ ст., вони є набагато більше консервативними і архаїчнішими за них. Водночас, коли імена дослідників, пов'язаних з дореволюційною науковою школою чи емігрантськими колами, якщо справа стосується подій ХХ ст.¹, ґрун-

¹ Насамперед, це імена і праці митр. Платона (Левшина), митр. Євгенія (Болховітінова), духовного письменника о. М. Муравйова, архієп. Філарета (Гумілевського), митр. Макарія (Булгакова), П. Маліцького, професорів П. Знаменського, А. Карташева, О. Доброклонського і релігійного письменника – емігранта М. Тальберга. Більш того, в українській церковній історіографії виник свій приклад церковного мислителя – митрополит Іларіон (Огієнко), особистість безсумнівно яскрава, талановита, по-південному колоритна і разом з тим настільки ж неоднозначна як у відношенні його канонічного статусу, так і залишеної літературної спадщини з питань історії церкви [В.И. ПЕТРУШКО, *История Русской Церкви с древнейших времён до установления патриаршества*, Москва (Изд-во ПСТГУ), 2007, 356 с.; ФИЛАРЕТ (ГУМИЛЕВСКИЙ), АРХИЕП., *История русской церкви. Период первый. От начала христианства в России до нашествия монголов (988–1237 гг.)*, X. (Университетская типография), 1849, 271 с.; П.И. МАЛИЦКИЙ, *Руководство по истории русской церкви*, сост. преп. Тульской дух. семинарии П. МАЛИЦКИЙ, [вып. 1], Тула (Тип. Н.И. Соколова, 1888–1890), 2 т.; Л. МАНЧЕСТЕР, *Поповичи в миру: духовенство, интеллигенция и становление современного самосознания в России*, пер. с англ. А.Ю. ПОЛУНОВ, Москва (Новое литературное обозрение), 2015, 448 с.; П.В. ЗНАМЕНСКИЙ, *История Русской Церкви*, Москва (“Кратицкое патриаршее подворье”, “Общество любителей церковной истории”), 2000, 462 с.; П.В. ЗНАМЕНСКИЙ, *Учебное руководство по истории русской церкви*, ост. применительно к семинар. прогр. по истории рус. церкви проф. Казан. акад. Петром Знаменским, Санкт-Петербург (Синод. тип.), 1896, [2], 484, IX с.; А.П. ДОБРОКЛОНСКИЙ, *Руководство по истории Русской Церкви*, Москва (Крутицкое патриаршее подворье; Общество любителей церковной истории), 2001, 936 с.; А.В. КАРТАШЕВ, *Очерки по истории Русской Церкви*, АН СССР; [Предисл. А.Н. САХАРОВА]; репринт. воспроизведение, Москва, 1991, т. 1, XV, 685, [2] с.; т. 2, 569, III, [2] с.; Н. ТАЛЬБЕРГ, *История Русской Церкви*, Джорданвилль, 1959, 924 с.; І.І. ОГІЄНКО, *Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т.*, т. 1–2, К. (Україна), 1993, 284 с., та ін.].

товно закріпилися в пам'яті російської, української та білоруської історичної науки², сучасні автори подібних навчальних посібників і підручників у своїй більшості нецікаві для потенційних читачів і навіть для критиків. У певному сенсі винятковими видаються навчальні видання, що вийшли в Свято-Тихонівському і в Московському університетах³.

Ще однією особливістю дореволюційного і емігрантського спадку стало те, що основна систематична робота у сфері давньоруської церковної ситуації здебільшого була виконана церковними ієрархами⁴, у стінах духовних шкіл⁵ або, щонайменше, вихідцями з духовного прошарку⁶. Однак все вищесказане не означає, що створені цими істориками церкви праці

² Про це можна судити з історіографічної реакції на внесок церкви та її представників у вітчизняну історичну науку [Н. ПОЛЕТАЕВ, *Труды митрополита Киевского Евгения (Болховитинова) по истории русской церкви*, Казань (Изд-во Казан. ун-та), 1889, 592 с.; С.Г. ПУШКАРЕВ, 'Историография русской православной церкви', *Журнал Московской патриархии*, № 5 (1998): 67–79, № 6 (1998): 46–67; Н.И. СОЛНЦЕВ, 'Понимание церкви как объекта исследования в работе "История русской церкви" Е.Е. Голубинского', *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер. "История, политология, экономика"*, вып. 7, № 5 (45) (2008): 81–86; Н.И. СОЛНЦЕВ, "История русской церкви" Е.Е. Голубинского: теоретические основы и историографическое значение. Монография, Нижний Новгород (Изд-во ННГУ), 2010, 195 с.; Н.И. СОЛНЦЕВ, *Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков XVIII–XIX веков*, Нижегород. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского, Нижний Новгород (Изд-во ННГУ), 2005, 197 с.; А.Э. ЛАРИОНОВ, *Межконфессиональные отношения X–XIII вв. в церковной историографии России середины – второй половины XIX в.: по трудам архиепископа Филарета (Гумилевского) и митрополита Макария (Булгакова)*, Рос. ун-т дружбы народов: Дисс. ... к. и. н., Москва, 2007, 210 с.; А.С. ГЛАЗЕВА, *Московский митрополит Платон (Левшин) (1737–1812) и его церковно-государственная деятельность*, Дисс. ... к. и. н., Воронеж. гос. ун-т, Воронеж, 2014, 382 с.; С.П. БЫЧКОВ, *Антон Владимирович Карташев – историк русской православной церкви*, Дисс. ... к. и. н., Омск, 1999, 292 с., та ін.].

³ В.И. ПЕТРУШКО, *Op. cit.*; *Введение в историю Церкви*, ч. 3: *Обзор источников по истории Церкви в России*, кн. I: *Источники допетровского времени*, СИМОНОВ В.В., КУЗЕНКОВ П.В., МЕТЛИЦКАЯ З.Ю., ПОЗДЕЕВА И.В., ПОКРОВСКАЯ Л.В., РЫБИНА Е.А. и др.; под ред. В.В. СИМОНОВА, Санкт-Петербург (Библиотека Академии Наук), 2018, 695 с.

⁴ Найповнішу характеристику цим працям можна зустріти в працях М. Солнцева [Н.И. СОЛНЦЕВ, *Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков XVIII–XIX веков*].

⁵ У цьому випадку під духовними школами розуміється вся система церковної освіти: духовні училища, семінарії та академії, богословський Свято-Сергіївський інститут у Парижі.

⁶ Прикладами цього можуть служити особистості і праці професорів Є. Голубинського і М. Прісьолкова. Перший, один з найвидатніших викладачів Московської духовної академії. Другий не менш багатостраждальний викладач Ленінградського університету. Обидва походили з сімей священників, обидва мали духовну освіту, обидва не брали сан і стали найяскравішими істориками Руської церкви. Однак вихідців з церковного середовища можна було зустріти в багатьох сферах Російської науки другої половини XIX – початку XX ст. [Л. МАНЧЕСТЕР, *Op. cit.*].

були вдалими і відповідали інтелектуальним запитам та ідейним смакам часу. Навпаки, доля більшості створених тоді праць виявилася непростою.

Праці першої половини XIX ст. дійсно були зустрінуті позитивно⁷, отримавши хоч і неоднозначну оцінку сучасників, як це видно по критичних висловлюваннях щодо твору митр. Платона (Левшина)⁸, але, без сумніву, в цілому доброзичливу. Підручникам 1860-х – 1890-х рр. пощастило значно менше. Виняток являв удостоєний макаріївської премії підручник П. Знаменського, що, втім, не дуже позначилося на його репутації в очах А. Лебедева. Усі підручники 1860-х – 1890-х рр. заслужили від церковного історіографа, а в його особі від церковного академічного середовища, іронічні відгуки⁹, що, однак, жодним чином не позначилося на оцінках цих праць у наступні епохи.

У радянський і пострадянський періоди церковної і світської освіти становище церкви було таким, що про жодні нові підручники з історії церкви не могло бути й мови. В умовах, що склалися, навчальні посібники прот. Петра Смирнова¹⁰, П. Маліцького та П. Знаменського, що раніше викликали роздратування, виявилися не тільки затребуваними, а й актуальними. Останні дві праці деякий час використовувалися як базові підручники з курсу “Історія Руської церкви” і розглядалися в якості майже недосяжного прикладу та зразка синтезу академічного професіоналізму і християнського благочестя. Останнє напевно здивувало б ревного недоброзичливця Знаменського архієпископа Антонія (Амфітеатрова), який угледів у творі Казанського професора прагнення виставити церкву та духовенство з темного боку і не знайшов у підручнику богословського

⁷ Про реакцію на працю митрополита Платона (Левшина) див. докладніше дисертацію А. Глазєвої [А.С. ГЛАЗЕВА, *Op. cit.*, с. 309–310, 313–314].

⁸ Принциповим і в цілому гідним критиком митр. Платона став Євгеній (Болховітінов), який постійно і з досадою іронізував над підстаркуватим Платоном. У результаті з-під пера Євгенія історія Платона (Левшина) була відзначена їдкою критикою: “*Не історія, а літопис, в якій на лико літочислення без порядку нанизані події, немов би заразом і калачі, і сайки, і бублики*” (Цит. за: Н. ПОЛЕТАЕВ, *Op. cit.*, с. 438).

⁹ О. Лебедев у своїй історіографії не без жорсткого гумору такими словами висловився про підручники церковної історії часів Олександра II: “*Правда, під впливом статутів шістдесятих і вісімдесятих років побачило світ багато церковно-історичних підручників. Але ці підручники володіють лише тією рідкісною якістю, яка допомагає міста брати. Тому, оцінка такої якості виходить за межі нашої компетенції*” [А.П. ЛЕБЕДЕВ, *Великий и в малом: исследования по истории Русской Церкви и развития русской церковно-исторической науки*, Санкт-Петербург (Изд-во Олега Абышко), 2005, с. 31].

¹⁰ У цьому випадку мається на увазі підручник прот. П. Смирнова для 2-ї Московської гімназії [ПЕТР СМІРНОВ, ПРОТ., *История христианской Православной церкви*, Москва, 1881, 283, [IV] с.]. Видання зазнало безліч публікацій, зокрема в наші дні.

змісту¹¹. В колах емігрантів та їхніх нащадків у другій половині ХХ ст. все бачилося інакше.

У російському зарубіжжі виявилися затребуваними церковно-історичні нариси А. Карташева, створені ним на основі його дореволюційних напрацювань, а також дуже архаїчний за змістом, конспективний за структурою та компілятивний за викладеними у книзі думкам підручник духовного письменника М. Тальберга. Прикметно, що остання праця навіть зуміла здобути у церковному середовищі пізнього радянського і першого десятиліття пострадянського суспільства особливий авторитет та надзвичайну популярність. Більше того, всі перераховані книги деякий час стали користуватися у спраглому на церковну літературу середовищі Росії особливою підтримкою і нерідко розглядалися дослідниками в якості ледь не авторитетних фундаментальних публікацій. Прикметно, що подібні трансформації відбулися і в церковному середовищі, в якому викладені в названих підручниках погляди, що ще недавно викликали критику і навіть уїдливу іронію, несподівано стали викликати майже священний трепет і органічно вписалися в релігійно-історичні програми семінарій та академій. Лише авторитетні в науковому середовищі праці Є. Голубинського¹², критичне ставлення до якого і сьогодні наявне в церковній літературі¹³, володіють особливим статусом і залишаються предметом постійної критики з боку випускників духовних шкіл¹⁴.

¹¹ П.В. Знаменский, *История Русской Церкви*, с. 12; Н.Ю. Сухова, 'Церковная история: богословие или история? По материалам российских духовных академий 1860–1910-х годов', *Журнал Московской Патриархии*, № 11 (2013): 52–53.

¹² Е.Е. Голубинский, *История канонизации святых в Русской церкви*, Москва, 1903, 597 с.; Е.Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1: *Период первый, Киевский или домонгольский*, ч. 1, Москва, 1901, 968 с.; Е.Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1: *Период первый, Киевский или домонгольский*, ч. 2, Москва, 1904, 926, XVII с.; Е.Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2: *Период второй, Московский от нашествия монголов до митрополита Макария включительно*, ч. 1, Москва, 1997, VIII, 920 с.

¹³ У цьому випадку доводиться визнати, що в церковному середовищі, як і раніше, не розрізняють наукові думки та ереси. По суті, це різні *культури мислення*. При цьому церковна сторона відрізняється непримиренною агресивністю, що має найбільш негативні наслідки, передусім, для самої ж церкви.

¹⁴ Критику Є. Голубинського можна зустріти не тільки в записках М. Глибоковського і прот. Г. Флоровського [Н.Н. Глибоковский, *Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии*, Варшава (Изд-во Свято-Владимирского братства), 1928, с. 80–82; Г. Флоровский, прот., *Пути Русского Богословия*, предисл. прот. И. Мейендорфа, Paris (YMCA-PRESS), 1981, с. 372], а й сучасних дослідників, зокрема чудового сучасного російського історика Н. Сухової [Н.Ю. Сухова, 'Церковная история: богословие или история?..', с. 53–54].

Водночас, починаючи з 80-х років минулого ХХ ст., ситуація навколо проблем вивчення історії Руської церкви і, передусім, її найдавнішого етапу почала змінюватися. Спочатку цьому сприяли святкування 1500-річчя Києва¹⁵, 800-річчя подій, відображених у “Слові о полку Ігоревім”, та 1000-ліття хрещення Русі¹⁶. До цих дат, особливо до останньої з них, був виданий цілий пласт досліджень, присвячених історії руської церковної організації¹⁷. Дещо пізніше інтерес до минулого руського християнства черпав сили в активних динамічних процесах відродження церковного життя в СРСР, а після його розпаду – у релігійних процесах у республіках, що сформувалися переважно на європейській частині цього раніше єдиного простору. Повному ж включенню церковної проблематики в науковий дискурс сприяла поява системи церковної освіти і зміцнення відносин між церквою та науковими центрами.

Закономірним результатом усього описаного стала поява в Росії цілої низки навчальних посібників, підручників та оглядових видань. Число цих публікацій велике. Воно охоплює широке коло навчальних посібників, що видаються зі спецкурсів історії Руської церкви в рамках навчальних програм в окремих університетах. На цьому тлі на увагу заслуговують три видання. Передусім, це підручник під авторством сучасного історика церкви В. Петрушка. Крім нього в деякому сенсі вдалими можна назвати ще два навчальні видання, особливістю яких є виклад церковної історії Русі через призму джерелознавства. По-перше, це навчально-методичний посібник до лекційного курсу “Руські церковні старожитності”, виданий Російським православним університетом св. Йоана Бо-

¹⁵ Про активізацію наукової праці у період святкування ювілею дозволяє говорити цикл наукових конференцій, що відбувся в той час, частина з яких мала високе представництво [В.М. Ричка, Ф.П. Павлович, ‘Наукові конференції, присвячені 1500-річчю Києва (1981 р.)’, *Український історичний журнал*, № 5 (1982): 157–158].

¹⁶ Про розмах урочистостей можна судити, щонайменше по двох виданнях, пов’язаних з конференціями, проведеними Московською патріархією в Києві у 1986 і 1987 рр. [Тысячелетие крещения Руси. *Международная церковно-историческая конференция. Киев, 21–28 июля 1986 года. Материалы*, под общей редакцией Патриаршего Экзархата Украины митрополита Киевского и Галицкого ФИЛАРЕТА, Москва (Издание Московской Патриархии), 1988, 352 с.; Тысячелетие крещения Руси. *Международная церковная научная конференция Богословие и духовность. Москва, 11–18 мая 1987 года. Материалы*, под общей редакцией Патриаршего Экзархата Украины митрополита Киевского и Галицкого ФИЛАРЕТА, Москва (Московская Патриархия), 1989, 336 с.].

¹⁷ Передусім, це праці Б. Рибаківа, Я. Щапова, А. Кузьміна, О. Хорошева, О. Рапова, Н. Синиціна, М. Брайчевського, В. Рички, учнів М. Нікольського, значний пласт досліджень, пов’язаних з діяльністю наукового колективу Пушкінського дому та його керівників В. Адріанової-Перетц і Д. Лихачова, а також публікації ін. дослідників.

гослова та інститутом археології Російської академії наук¹⁸. По-друге, це третя частина чотири томного “Вступу в історію Церкви”, – підручник, розроблений у Московському державному університеті¹⁹. Крім перерахованих праць особливий інтерес викликає колективна монографія, що вийшла в 2012 р. у Санкт-Петербурзі, під назвою “Русское православие: от крещения до патриаршества”²⁰.

Однак, історіографія питання не може бути зведена до одних лише російських публікацій і до видань російської діаспори за кордоном. Минуле Русі та її церковних інститутів, особливо, якщо це стосується домонгольського періоду, не може бути зведене до історії російського православ'я. Церква Русі є невід'ємним єдиним початком зокрема для православних церков України та Білорусі, включаючи релігійні інститути, що виникли в результаті розриву канонічних зв'язків частини місцевого духовенства з російським православ'ям на початку, а потім наприкінці ХХ ст. Втім, навіть тоді, коли справа стосується видань, так чи так пов'язаних з Московською церковною традицією, потрібно враховувати одну обставину. З 1943 р. церква Московського патріархату іменується не інакше як “Руська православна церква”, що в цілому дуже переконливо маніфестує її особливий характер, пов'язуючи цей складний організм не тільки з Росією, але й з усім православним світом, що сформувався на просторах Київської Русі. Прийнята в роки другої світової війни самоназва, що залишається незмінною до сьогодні, вказує на історичний зв'язок РПЦ, передусім з Україною, територіальне ядро якої власне й було Руссю²¹, а також з Білоруссю. Саме тому, переклад назви РПЦ, що використовується сьогодні в Україні, як “Російська православна церква”, видається не зовсім

¹⁸ Л.А. БЕЛЯЕВ, А.В. ЧЕРНЕЦОВ, *Русские церковные древности (археология христианских древностей Средневековой Руси): Учебно-методическое пособие к лекционному курсу*, Москва (Институт археологии Российской академии наук; Российский православный университет св. Иоанна Богослова), 1996, 87 с.

¹⁹ *Введение в историю Церкви*, ч. 3: *Обзор источников по истории Церкви в России*, кн. I: *Источники допетровского времени*.

²⁰ А.Ю. ДВОРНИЧЕНКО, Ю.В. КРИВОШЕЕВ, Р.А. СОКОЛОВ, В.В. ШАПОШНИК, *Русское православие: от крещения до патриаршества*, Санкт-Петербург (СПбГУ), 2012, 412 с.

²¹ Під Руссю малась на увазі територія Київського князівства і прилеглих до нього земель, передусім центральної Наддніпрянщини. Ця обставина добре простежується в цілій низці літописних звісток, що називають Руссю саме ці території [Д.М. КОТЫШЕВ, “Русская земля” в Среднем Поднепровье в XI – начале XII века’, *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*, № 15 (196) (2010): 24–33; Д.М. КОТЫШЕВ, ‘Русь / Русская земля в IX–X вв.: эволюция общности’, *Восточная Европа в древности и средневековье*, т. 29 (2017): 111–114; А. УЖАНКОВ, ‘Концепты “Русь” и “Русская земля” в мировоззрении древнерусских книжников XI–XV вв.’, *Россия XXI*, № 5 (2005): 134–161].

коректним, особливо, якщо врахувати особливі канонічно-правові статуси Української Церкви (УПЦ МП) і Білоруського Екзархату (БПЦ МП), що входять до її складу, а також вагому частку українського та білоруського єпископату в архієрейському соборі Московського патріархату. Окрім того, історія церковних інститутів Київської Русі – це невід’ємна частина минулого Греко-Католицької церкви України і Білорусі. Врешті, наведений список церков не буде повним без згадки старообрядництва.

Таким чином, при всьому величезному вкладі, який був внесений в історичну і церковну науку Росією, аналіз навчальної літератури та оглядових видань виявляється неповним без урахування тієї історіографічної спадщини, пов’язаної з національними традиціями України та Білорусі, що перебувають у непростих відносинах з московським патріархатом. Особливо це важливо тому, що, по-перше, такі публікації не лише наявні, але й справляють колосальний вплив на історичні та еклесіологічні уявлення читачів. А, по-друге, певне невдоволення ситуацією навколо підручників та оглядових видань з історії руського православ’я є спільною проблемою, будучи притаманним освітнім, церковним та емігрантським спільнотам Росії, України та Білорусі.

Прикладами подібного стану справ, який можна навіть назвати “кризою”, може служити ситуація в Україні та в Білорусі. Певним чином вона є дзеркальним відображенням процесів, що протікають у Росії. Наприклад, в якості одного з основних підручників у Православній церкві України використовується репринтне видання праці одного з найбільш яскравих представників української еміграції в Канаді І. Власовського “Нарис історії Української Православної Церкви”²². При всіх безперечних перевагах цього видання необхідно зазначити, що вперше воно було опубліковано в середині і в другій половині 50-х років ХХ ст. і вже багато в чому не відображає досягнень сучасної медієвістики в галузі історії християнства. Подібно можна сказати і про праці митрополита Іларіона Огієнка. Звернення до його культурної та релігійної спадщини інколи не враховує того, що значна частина його праць, особливо в умовах еміграції, мала не науковий, а просвітницький характер. Владика Іларіон діяв і писав, насамперед, як високоосвічений Архіпастир, відповідаючи на запити свого часу і тих умов, в яких жили його паства з числа українських емігрантів. Настільки ж неоднозначною ба-

²² І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви: в 4 т., 5 кн.*, репр. вид., Укр. Православ. Церква Київ. Патріархату, К. (Укр. Православ. Церква Київ. Патріархату), 1998, т. 1, 294 с.; Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська, *Історія Української Православної Церкви*, Х. (Фоліо), 2019, с. 55–211.

читься і сучасна оглядова праця свящ. Віталія Клоса “Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу”, дослідника, безумовно старанного і талановитого. По суті – це не стільки наукова історія, скільки апологія української церковної автокефалії, що фактично відразу позбавляє працю тієї академічної критичності, яка, загалом, має бути основою будь-якого наукового видання. Як наслідок, його праця рясніє внутрішніми логічними протиріччями, а факти вивічуються лише настільки, наскільки це вписується в поставлені автором завдання обґрунтування прав української церкви володіти автокефалією²³. Однак це завдання не наукове, а “ідеологічне”, наскільки цей термін прийнятний до цілей апологетики. В умовах же університетської та академічної освіти від літератури все ж очікують значно більшого, як і значно більші завдання стоять і перед студентами, викладачами та професійними дослідниками. Відображення цього запиту можна побачити в оглядових працях, створених з залученням дослідників з Національної академії наук України²⁴. І все ж проблема створення оглядових, а разом з ними і навчальних праць з історії давньоруської церковної організації ще далека від свого вирішення.

Водночас, важливість і цінність навчальних та оглядових видань у питаннях формування історичних уявлень дуже велика, оскільки саме ця група публікацій стає для будь-якого студента-початківця, викладача і дослідника відправною точкою шляху і наукового пошуку. Безсумнівно, з часом фундаментом такої праці стає джерело. Однак перші кроки, як правило, обумовлені впливом подібних праць. Викладені у навчальній та оглядовій літературі погляди і оцінки минулого, як правило, виявляються наріжним каменем перших, а в більшості випадків і стереотипних уявлень про предмет і сферу досліджень. Водночас, незважаючи на такий активний інтерес до церковної історії і передусім історії киево-руського періоду, доводиться визнати, що сьогодні так і не з’явилося жодного видання, яке б користувалося безумовним авторитетом. Видається необачним убачати в цьому поліфонію компетентних поглядів. Найвірогідніше, за цим стоїть більш складна реальність. Тому такий стан речей бачиться симптоматично тривожним, вкрай дивним і одночасно цікавим.

²³ Наприклад, доводячи право України в сучасних умовах мати свою самостійну церкву на підставі волевиявлення народу і влади, автор з такою ж впевненістю демонструє антиканонічність подібних претензій Москви в XV – кінці XVI ст. [Віталій КЛОС, прот., *Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу*, К., 2019, с. 23–31, 91–92, 120–124].

²⁴ *Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць*, наук. ред. П. Яроцький, К. (Четверта хвиля), 1997, 292 с.; Д. Гордієнко, В. КЛОС, Ю. Мицик, І. Преловська, *Op. cit.*

Можна погодитися з думкою О. Мартинюка щодо того, що “*на наших очах закінчується велика епоха, «довготривалий час» (якщо використувати термінологію Фернана Броделя) в історії історичної науки сучасних східнослов’янських країн – Білорусі, Росії та України*”. Безумовно, що процеси, які спостерігаються в церковній науці, є лише віддзеркаленням загальної кризи і навіть розколу східнослов’янської медієвістики²⁵. І все ж таки, потреба у “великому наративі” не зникла і навряд чи повністю згасне. Більше того, рано чи пізно вона вимагатиме нового наративу. Не претендуючи на огляд всієї історичної проблематики у сфері нашої вітчизняної церковної історії, є доцільним зупинитися на питаннях історії руської церковної організації XI–XIII ст. Навіть розгляду цієї порівняно невеликої сфери, як це видається, достатньо, щоби отримати достатньо ясне уявлення про суть наявних проблем у питанні викладання церковної історії, зі сфери середовища якої з часом мають прийти нові дослідники та нові читачі.

Про те, наскільки складна ситуація, можна судити виходячи з того, що при спробі написати *історію церкви* необхідно розібратися з тим, що власне розуміється дослідниками під *церквою* та її *історією*. Дійсно, що є *церква* і що вкладається в сенс *історії*, яку вивчають дослідники?

Проблема розуміння церкви складна, оскільки говорячи про це, необхідно, щонайменше, розрізняти церкву, як історичний феномен, і церкву, як предмет віри²⁶. Крім того, навіть у контексті історичного феномену категорія “церкви”, як це показав ще у XIX ст. видатний професор Санкт-Петербурзької духовної академії В. Болотов, не менш складна і для розуміння, і для опису²⁷.

При знайомстві з працями з історії церкви читачеві нерідко доводиться мати справу з вкрай еkleктичними і навіть заплутаними уявленнями авторів про предмет церковно-історичного дослідження. Прояви церкви в більшості церковних праць змішані і не розділяються, вносячи в історичне оповідання певну смислову плутанину, в якій можна вгаду-

²⁵ А.В. МАРТЫНЮК, “‘Великий раскол’ восточнославянской медиевистики: семь тезисов к дискуссии”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, № 1 (21) (Январь–Июнь) (2017): 145–153.

²⁶ Однією з вдалих спроб теоретичного осмислення цієї відмінності можуть служити штудії архим. Кирила Говоруна: КИРИЛО (ГОВОРУН), АРХИМ., *Риштовання Церкви: вбiк постструктуральної еkleзіології*, переклад з англ. Олексія Панича, К. (ДУХ І ЛІТЕРА), 2019, с. 24–29.

²⁷ В.В. Болотов, *Лекции по истории древней церкви. В 4 т., т. 1: Введение в церковную историю*, под ред. проф. А. Бриллиантова, Санкт-Петербург (Тип. М. Меркушева), 1907, с. 9–14.

вати як релігійну заангажованість та тенденційність, що межують з підмінами понять, так і банальне відкидання науково-історичного погляду, як такого. Особливо гостро це відчувається в церковно-історичних працях, що формуються в колі церковних авторів і дослідників, тісно пов'язаних з церковним, передусім клерикальним середовищем.

Прикладом зазначеного може слугувати вкрай спірний підручник з історії руської церковної організації В. Петрушка, який розглядає історію церкви як відображення промислу Божого про порятунок православ'я через успадкування Руссю візантійської імперської і церковної спадщини²⁸. Показово, що автор ухилився від пояснення того, що він розуміє під церквою, історію якої він описує, ймовірно, вважаючи, що для читача це зрозуміло апріорно. У цьому плані сучасний історик церкви повторює досвід ХІХ ст. Саме таким самим чином, але більш радикально і чітко висловлювався про предмет церковної історії прот. Петро Смирнов: *“Предмет історії Церкви складає прояв благодатних сил, які даровані Церкві для засвоєння людьми спасіння, постійне поширення її меж та зміна життя людей, згідно з ученням і заповідями Христа, її боротьба з ворогами нашого спасіння і перемога над ними”*. У розумінні цього дореволюційного історика мета церковної історії полягає в розкритті *“минулої долі Церкви”*, заради ствердження непохитності *“божественних заповітів, даних Церкві її Божественним Засновником”*²⁹. По суті прот. Петро Смирнов розвивав концепцію архієп. Філарета (Гумілевського), який виходив з того, що історія церкви – це зображення *“подій і змін”*, що відбуваються в церкві, як спільноті людей, *“освячених благодаттю”* і засвоюють *“Откровения шляхом віри”*³⁰.

Таким чином, не лише категорія історії, але й категорія церкви надто складні для розуміння. Для В. Болотова, митр. Макарія (Булгакова), Є. Голубинського, О. Доброклонського і почасти А. Карташева давньоруська

²⁸ *“Господь спорудил Руську Православну Церкву на громадних обширах Східної Європи напередодні того драматичного моменту церковної історії, коли папський Рим відокремився від Вселенської Церкви, і почала своє існування Римо-католицька церква. <...> Русі було передвизначено стати в подальшому наступницею Візантійської імперії і новим забором Вселенського Православ'я. У цьому виявився безсумнівний Промисел Божий про руський народ”* [В.И. ПЕТРУШКО, *Op. cit.*, с. 3].

²⁹ ПЕТР СМИРНОВ, ПРОТ., *История Церкви* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/books/smironov_istoria_cerkvi.pdf, вільний. – Перевірено 03.09.2019.

³⁰ ФИЛАРЕТ (ГУМИЛЕВСКИЙ), АРХИЕП., *История русской церкви. Период первый. От начала христианства в России до нашествия монголов (988–1237 гг.)*, Х. (Университетская типография), 1849, с. I–II.

церква (а саме про неї йде мова в нарисі), являла собою всю повноту земної національної церкви, включаючи не тільки єпископат, але й духовенство, мирян, а також численні церковні та громадські і державні (при розумінні умовності категорій “суспільства і держави” стосовно до реалій Київської Русі) інститути, що сформувалися під впливом церкви, а також пов’язані з ними явища і процеси у сфері культури, політики, повсякденності тощо. У певній гіперболізованій формі цей погляд був виражений у ординарного професора кафедри церковної історії Казанського університету І. Добротворського. У своїй публічній лекції, опублікованій у “Христианском чтении” у 1868 р., він такими словами виклав свою позицію про те, що він розумів під історією церкви: “Історія церкви є історія віри, а історія віри є історія всього людства”³¹. Однак митр. Платон (Левшин), архієп. Філарет Чернігівський, П. Малицький, М. Тальберг і В. Петрушко бачать церкву інакше. Для них історична церква це переважно боголюдський організм, сфера діянь благочестивих князів, архієреїв, святих, місце дії та прояви благодатних сил. Наприклад, Платон (Левшин) не став обтяжувати себе і читачів поясненням, що він розує під реконструйованою ним історією. Про те, як він дивився на історію церкви, можна судити вже з перших слів його “Краткой Российской церковной истории”, виходячи з яких можна виснувати, що видатному ієрарху історія церкви вбачалася в “саяві світла Євангелії”, що розсіює “глибокий і погибельний морок”³². Однак наскільки виправдано та допустимо розглядати Бога, Його природу і прояви як предмет історичного дослідження не тільки в національному, а й у загальноцерковному сенсах? Традиціоналістський підхід виявляється у А. Муравйова, до якого значною мірою пристає й А. Карташев. Для них історія церкви – це переважно історія митрополитів. У подібному образі постає давньоруська і загальноруська церковна організація і з-під пера архим. Макарія (Веретенникова)³³, а також в українській історіографії³⁴. Нарешті, не менш гострою в давньо-

³¹ І.М. Добротворский, ‘Предмет и метод церковной истории’, *Христианское чтение*, ч. I (1868): 854.

³² Платон (Левшин), митр., ‘Сокращение Российской церковной истории’, *Полное собрание сочинений Платона (Левшина), митрополита Московского: Бесплатное приложение к журналу “Паломник” за 1913 г. в 2 т. и 10 кн.*, ред. Е.А. Поповицкий, Санкт-Петербург (Изд. П.П. Сойкин), 1913, т. 2, кн. 7, с. 3.

³³ Макарий (Веретенников), архим., *Митрополиты Древней Руси (X–XVI века)*, Москва (Изд-во Сретенского монастыря), 2016, 1250 с.

³⁴ Д. Блажейовський, *Ієрархія кийської церкви (861–1996)*, Л. (Каменярь), 1996, 568 с.; D. BLAJEJOWSKYJ, *Hierarchy of the Kyivan church (861–1990)*, Romae (Editiones universitates catholicae ucrainorum s. Clementis Papae), 1990, 543 p.

руській церковній історії залишається проблема співвідношення “християнського” і “національного” начал, що є болісним моментом як для російської, так і української історіографії.

Вельми прикрою обставиною видається те, що всі перераховані методологічні труднощі не подолані у східнослов'янській науковій традиції донині. Передусім це стосується співвідношення богословсько-екклезіологічних і науково-історичних концепцій. Втім, якщо в XIX столітті ця відмінність між богословським та науково-історичним поглядами на об'єкт і предмет церковно-історичного дослідження ясно усвідомлювалася і в церковному середовищі, і в колі світських (цивільних) істориків, що, наприклад, знаходить своє підтвердження в довгих внутрішньоцерковних суперечках другої половини XIX ст. про те, чи вважати історію церкви богослов'ям чи історією³⁵, то на сьогодні справа виглядає значно складнішою.

З приходом у церковну систему освіти й науки великого числа фахівців з науковими ступенями і званнями, які володіють науковою методологією і здатні надавати навіть найрадикальнішим богословським думкам лоск світського інтелектуалізму, що в цілому свідчить про наявність якогось прогресу всередині церковної освіти, окреслилися процеси, наслідки яких видаються дуже небезпечними для гуманітаристики. Про них наразі не прийнято говорити, але їхній вплив від цього жодним чином не зменшується. З припливом у церковне середовище цієї верстви інтелігенції спостерігається процес розмивання усталених раніше, нехай і хитких, але все ж умовно окреслених меж між історичною наукою і богослов'ям. У XIX ст. ці межі були встановлені самою церквою, а точніше стараннями митр. Філарета (Дроздова), що перегородив на довгі десятиліття світським історикам шлях в церковну історію, зробивши її вотчиною кліриків³⁶. У певному сенсі церковна історія в науковій корпорації духовних академій розвивалася значною мірою автономно і без активного впливу з боку університетів. Водночас, з формальних позицій статуси університетів і академій, а також членів їхніх корпорацій залишалися порівнянними і декларативно рівнозначними³⁷. Однак це не сприяло

³⁵ Н.И. Солнцев, *Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков XVIII–XIX веков*.

³⁶ *Ibid.*, с. 21.

³⁷ Прикладами цієї декларованої рівності академій та університетів можуть служити не тільки їхні статuti, що заявляють про рівність академій та університетів, але й інші сторони їхнього життя: правовий статус викладачів і навіть деякі підходи в освітньому процесі [Н.Ю. Сухова, *Система научно-богословской аттестации в России в XIX – начале XX в.*, Москва (ПСТГУ), 2012, с. 73–93; Р.К. ЛЕСАЕВ, ‘Сравнительный анализ научных зарубежных

зближенню світської і церковної наукових шкіл. Багато що їх розділяло. Цей ідейний та інституціональний ліміс оберігався обома сторонами складною системою негласних міжкорпоративних зв'язків між духовними академіями, університетами та їхніми професорськими корпораціями, відносини яких, за всієї зовнішньої доброзичливості, найчастіше виявлялися вкрай непростими. Нерідко вони були позбавлені ширості і навіть наповнені взаємним презирством. Тим не менше вони будувалися на принципах особистого наукового авторитету того чи того дослідника, тобто на основі наукової репутації, явищі, знеціненому, забутому і майже втраченому у сучасному церковному та, на жаль, світському житті. І все ж таки, незважаючи на всі перераховані стримування і противаги, проведення розмежувальних ліній між університетськими та академічними корпораціями у науковій сфері не створювало непереборних стін, а тому не виключало ідейного взаємовпливу³⁸. Достатньо зазначити, що вплив церковних концепцій на розвиток російської історичної науки протягом всієї її дореволюційної історії виявлявся значним, а часом і гнітючим, як це було виражено в статтях цензурного статуту часів царювання Миколи Павловича. Був і зворотний вплив, як, наприклад, це виразно простежується у творчості Є. Голубинського³⁹. Однак обмежень і самообмежень було більше. Значною мірою цьому сприяло мале число духовних академій (лише 4), їх молодість і відсутність між ними реальної наукової конкуренції.

Не заохочував професорів духовних академій до дослідницької думки і їхній внутрішньоцерковний політичний статус, що не передбачав сміливості висловлювань, права на наукову помилку або думку, що вступала в суперечність з внутрішньокорпоративною кон'юнктурою. Тому навіть з відміною обов'язкової церковної цензури звичка озиратися на священноначаліє в церковному науковому середовищі не зникла, а, можливо, навіть і посилилася, що, наприклад, знайшло своє вираження у долях В. Ключевського, Є. Голубинського та інших дослідників, включаючи А. Карташева⁴⁰. Прикметно, що майже всі з них зазнали остра-

командировок преподавателей и выпускников российских духовных академий и университетов (1869–1917)», *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви, № 6 (49) (2012): 7–19].

³⁸ С.В. РЫБАКОВ, *Православная интерпретация русской истории в отечественной историографии*, Дисс. ... д. и. н., Ин-т истории и археологии УрО РАН, Екатеринбург, 2007, 465 с.

³⁹ Н.И. Солнцев, «История русской церкви» Е.Е. Голубинского..., с. 31, 78.

⁴⁰ Про проблеми в Московській духовній академії дивіться дослідження С. Голубцова: С.А. Голубцов, *Московская Духовная Академия. Академия в социальном движении и служении в начале XX в. (По материалам архивов, мемуаров и публикаций)*, Москва (Мартис), 1999, 255 с.

кізму саме через їхні погляди у сфері давньоруської історії. Не сприяв описаний стан речей і притягненню в академічне середовище сильних учених. У цьому відношенні кумедним і водночас сумним бачиться казус “Трудов Киевской Духовной Академии”, видання, відкритого за повної захопленої підтримки місцевої корпорації. Все було б добре, якби не одне “але”. Як тільки почався збір матеріалів для публікацій, з’ясувалося, що більшість академічних професорів і викладачів, шанованих у своєму колі в якості світил церковної науки, не тільки не поспішали з поданням своїх праць, але й просто ігнорували саму можливість друкуватися. Просто, вони не займалися науковою роботою. Саме тому деякі рубрики настільки авторитетного, амбітного і корисного видавничого проєкту підтримувалися лише стараннями окремих ентузіастів, особистостей, зі смертю яких зникали і колись відкриті ними наукові розділи. “Труди” виживали значною мірою завдяки публікаціям “з боку”⁴¹. Варто визнати, що на сьогодні ситуація принципово не змінилася.

Втім, написанню сучасних підручників з історії церкви перешкоджає ще одна обставина, яка відображає проблеми організації навчального планування. Історія Руської (Української, Білоруської) церкви в рамках теологічних або релігієзнавчих спеціальностей обмежена навчальними годинами і темами в рамках міністерських стандартів, закладених у навчальних і тематичних планах. Результат такого стану справ є сумним: навчальні посібники (у їх більшості), що виникають у таких умовах, являють собою схематичні, телеграфні і фактично позбавлені будь-якої живої думки видання, що повторюють апологетичні концепції ХІХ ст. Що ж стосується наявних на сьогодні видань, здійснених переважно в церковному середовищі, то їхнє застосування в якості основних підручників проблематичне й за іншими обставинами.

Наприклад, праця Макарія (Булгакова)⁴² з цілої низки історичних поглядів морально застаріла, хоча і не втратила своєї історіографічної значущості. Праця Є. Голубинського також навряд чи може бути використовувана, оскільки цьому, безсумнівно видатному історичу, не вдалося створити головного – концепції. Більшу частину свого життя вчений був змушений відбиватися від критиків, тому написана ним праця – апологія науки та наукової методології. Створена Голубинським “История Русский

⁴¹ И.В. Хроненко, ‘Из истории издания журнала “Труды Киевской духовной академии” (1860–1917)’, *Труди Київської Духовної Академії*, № 13 (2010): 39–49.

⁴² МАКАРИЙ (БУЛГАКОВ), МИТР., *История Русской Церкви*, кн. 2: *История Русской Церкви в период совершенной зависимости её от константинопольского патриарха (988–1240)*, науч. ред. А.В. НАЗАРЕНКО, Москва (Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря), 1995, 704 с.

церкви” безцінна, але подібно до праці Макарія, її доцільніше використовувати лише в якості додаткової літератури. Що стосується підручників з руської церковної історії, які вийшли в другий половині XIX ст., то вони написані для потреб семінарій та гімназій, на той час середніх навчальних закладів, відтак вони непридатні для сучасної вишівської програми. Вміщені в них відомості трафаретні, а то й науково некоректні. Не видається можливим широке використання в якості підручника згадане сучасне видання Московського державного університету, оскільки ця праця – підручник з джерелознавства. Його цінність безумовна, а проведена авторським колективом праця – перевершує найсміливіші очікування. Однак для більшості студентів (як, втім, і для більшості викладачів, що набагато драматичніше) книга виявиться непосильною ношею і може використовуватися в якості додаткового історіографічного джерела. Більш складна ситуація щодо підручника В. Петрушка. Безумовно, це авторський курс, і те, наскільки він виявився успішним у рамках традицій Свято-Тихонівського університету, настільки ж він може викликати і зворотну реакцію. Авторська концепція така, що цілком обґрунтовано цей підручник може бути легко відкинутий колегами на кафедрах інших вишів. Так само зазначене стосується творів українських авторів І. Власовського і прот. В. Клоса, що водночас не має розглядатися у якості акту демонстративної відмови від використання цих праць.

Спостережувані невдачі зі створення великих оглядових праць і підручників потребують деякого їх підсумування, зокрема у самій науковій праці.

Перша і головна причина невдачі вбачається в тому, що сучасна історіографія (як православна, так і греко-католицька) в цьому напрямку копіює концепції, закладені в російській історіографії XIX ст., вишикувані на принципах апологетики і пристосування наукових досягнень під потреби церкви. До того ж досвід вказує на те, що в російському і російсько-орієнтованому православному середовищі праці їхніх колег з автокефальних православних, католицьких та греко-католицьких наукових центрів просто ігноруються. Їхні книги і статті не лише не читають, але про існування таких праць деколи навіть не здогадуються. Успіх книги Г. Подскальски багатом в чому був зумовлений його перекладачем О. Назаренком та публікацією цього перекладу в одному з найбільших видавництвах Росії⁴³. Втім, це виняток, який демонструє, що правила все ж таки інші.

⁴³ Г. Подскальски, *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.)*, пер. А.В. НАЗАРЕНКО; под ред. К.К. АКЕНТЬЕВА, Санкт-Петербург (Византино-россия), 1996, т. 1, 572 с.

Не сприяє розвитку думки і постійне пристосування підручників під релігійно-політичну кон'юнктуру часу. Безсумнівно, підручник – це конструкт, однак важливо, щоб цей конструкт був науковим, а не ідеологічним чи національним.

Ще одна суттєва перешкода в науковій праці – втрата повноцінних наукових комунікацій між Києвом, Москвою і Мінськом. Потрібно визнати, що в умовах виникнення національних держав сталося руйнування колись єдиних наукових шкіл. На жаль, сьогоднішній плюралізм думок важко назвати науковою конкуренцією. Це щось інше, що в низці позицій ніяк до науки не відноситься. До того ж розрив зв'язків між науковими центрами Росії, України та Білорусі призвів не лише до того, що науковці різних країн виявилися ізольованими один від одного просторово, але й ідейно з причини переходу на національні мови або ж позбувшись вільного доступу до наукової літератури своїх колег. Книги видаються малими накладками, не мають широкої мережі поширення, а тому нерідко відомі тільки в рамках своїх національних кордонів. Правда, якщо в Україні і в Білорусі дослідники, володіючи бі- чи полілінгвізмом, як правило, ще знайомі з російською літературою, то російським дослідникам праці їхніх білоруських та українських колег останніх років просто невідомі. Вони не перекладаються, а тому непридатні для читання в Росії, що призводить до вимивання українських і білоруських досліджень з російського наукового ринку та із науки.

Послаблення наукових контактів між науковцями Росії, Білорусі та України призвело до ще однієї проблеми – суттєвої втрати єдності категоріального апарату, що підтримувало упродовж майже двохсот років між ученими взаємне розуміння та інтерес до праць один одного. Загальна термінологія значною мірою забезпечувала цілісність цього наукового простору. Сьогодні така тривала та ефективна єдність багато в чому зруйнована. Прикладом описаного може служити проблема того, як називається давньоруська церковна організація у наукових публікаціях. У підсумку, взявши в бібліотеці або придбавши у книгарні книгу з історії давньоруської церковної організації, читач змушений вирішувати проблему, яка здатна призвести до когнітивного дисонансу будь-яку вдумливу людину: це рання історія Української, Білоруської, Російської чи все ж таки Руської (від найменування Русь) церкви? Одним із наслідків породженої термінологічної модернізації є підміна християнського змісту церковного вчення, що протікало в рамках традицій середньовіччя, національними ідеями сучасності. Безумовно, такі ідеї мають повне право на існування

і реалізацію. Однак наскільки виправдано в наукових публікаціях застосовувати національні критерії сучасності до подій X–XIV ст.? У певному сенсі описана ситуація чимось нагадує стан справ у сфері формування національних історій XVI–XVIII ст. Однак чи можна це вважати гідністю?

Не сприяє якісній праці зі створення навчальних та оглядових праць погіршення якості праці самих викладачів. Колеги перестають читати один одного, повторюють історіографічні штампи, а публікації джерел виявляються незатребуваними. Зміст створюваних у таких умовах підручників призводить до втрати головного – наукової історичності відображених у виданнях образів, подій і процесів. Особливо гостро ця проблема прослідковується у духовних наукових школах, де викладання ведеться за зразками XIX ст., а курси лекцій створюють враження, що викладачі просто навіть не здогадуються про те, наскільки далеко пішла сучасна медієвістика і дослідження у сфері церковної історії.

Не можна скидати з рахунків ще одну дуже важливу обставину. Історична наука на пострадянському просторі бідна. Створення великих наративів у цих умовах просто неможливо з причин матеріального характеру і браку часу. Вченого годує не його наукова робота, а викладання або пошук грантів. У підсумку, професійне заняття наукою – це безкоштовний додаток до зростаючого навантаження.

Врешті, потрібно визнати ще один важливий підсумок нашого часу: створення подібного підручника чи великої оглядової праці з історії руської церковної організації в сучасних умовах має стати результатом праці колективу вчених однодумців. Це пояснюється тим обсягом наукових досягнень, якими володіє сучасна історична наука. Посилити таку працю без належної підтримки навряд чи під силу дослідникові-одинаку. Здавалося б, такий проєкт міг би бути здійснений у рамках церковних наукових центрів. Проте наразі залишається тільки очікувати, що в цьому середовищі з'явиться свій новий Петро (Могила), Євгеній (Болховітінов) або Макарій (Булгаков). Поки ж складається враження, що немає запиту на наукове висвітлення історії, передусім, у самій церкві. Тому хочеться сподіватися, що виникле відчуття помилкове.